Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.210803116

مێژووی گۆران و سەرهەڵدانی شیعر بە زاری گۆران

سامان عیزەدین سەعدوون

زانکۆی چەرموو -کۆلێژی پەروەردە و زمان -بەشی زمان و ئەدەبی کوردی.

دیار مەردان محەمەد

زانکۆی چەرموو -کۆلێژی پەروەردە و زمان -بەشی زمان و ئەدەبی کوردی.

پوختە

توێژینەوەکە بەشێکە لە بەشەکانی نامەی ماستەرەکەمان بە ناوی (پێگەی مەلای جەباری لە شیعری کوردیدا)، ئەم بەشە سەرەتایەکە بۆ ناساندنی زار و زمان و شیعر و ئەدەب و مێژووی گۆران کە چەندین شاعیری ناوداری گەلەکەمان بەم زارە شیعریان نووسیوە و گەنجینەیەکی دەوڵەمەندە بۆ مێژووی ئەدەبی کوردی، چونکە هەندێک لە لێکۆڵەرانی ئەدەبی کوردی پێیان وایە سەرەتای مێژووی ئەدەبی کوردی بەم زارە دەستی پێکردووە، ئەدەبی زاری گۆران ڕۆڵێکی گەورە و گرنگی گێڕاوە لە دەوڵەمەند کردن و بە زیندووی هێشتنەوەی زمان و فەرهەنگ و ئەدەب کلتور و ڕۆشنبیری کوردی، سەرەتای سەرهەڵدانی ئەدەبی زاری گۆران دەگەڕێتەوە بۆ پیش سەرهەڵدانی ئاینی ئیسلام کە لە نوسراوی ئاینی کۆنی زەردەشت و دواتریش نوسراوە ئاینییەکانی یارسانەوە سەرچاوەی گرتووە تا گەیشتووە بە قۆناغێک کە بە قۆناغی گەیشتنە لوتکە ناودەبرێ ئەم قۆناغەش دەکەوێتە سەدەی نۆزدەی زاینییەوە، ئەدەبی زاری گۆران خاوەن تایبەتمەندی و گرنگی خۆیەتی کە جیای دەکاتەوە لە ئەدەبی زارەکانی تری زمانی کوردی.

Article Info

Received: June , 2021
Accepted : July ,2021
Published :October ,2021

Keywords

گۆران، مێژوو، شیعر، زار، ئەدەب، ئاینی زەردەشت و یارسان

Corresponding Author

Saman.ezadin@charmouniversity.com
Diar.mardan@charmouniversity.com

پێشەکی:

ئەدەبی کوردی بە چوار زار نووسراوە، بە زارەکانی (گۆران و لوڕ و کرمانجی سەروو و کرمانجی خواروو)، تۆمارکراوە شیعر و ئەدەبی هەریەک لەم زارانەش خاوەن سیماو تایبەتمەندی خۆیەتی و لە ناویشیاندا ئەدەبی زاری گۆران خاوەن پێگەیەکی بەرزو تایبەتە، کە ڕۆڵێکی گەورە و گرنگی لە ناساندنی زمان و ئەدەب و کلتور و ڕۆشنبیری و مێژووی کۆنی کوردیدا گێڕاوە، هەر ئەم گرنگییەش بۆتە هۆکاری ئەوەی گرنگی و بایەخی زیاتری پێ بدرێت و لێکۆڵینەوەی تایبەتی لە بارەوە ئەنجام بدرێ.

گرفتی توێژینەوە

مێژووی شیعری زاری گۆران لە ڕووی سەرهەڵدان و سەرەتاکانی ئەم ئەدەبە جۆرێک لە تەم و لێڵی تێدایە.

ئامانجی توێژینەوە

ئامانجی توێژینەوەکە گەیشتنە بە دەرئەنجامێکی ڕاستیی لە بارەی گۆرانەکان بە جۆرێک ئەوە ڕونبکاتەوە کە گۆرانەکان کێن و مێژوویان چۆن بووە و شوێنی نیشتەجێبوون و شیعر و ئەدەبی ئەم زارە کەی و چۆن سەری هەڵداوە و شێوەزارەکانی ئەم زارە کامانەن و لێکۆڵەران چیان لە بارەوە وتووە.

گرنگی توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە گرنگی و بایەخی خۆی هەیە بۆ لێکۆڵەران لە ڕووی تیشک خستنەسەر ئەو قۆناغە مێژووییە گرنگەی کە ئەدەبی گۆران تیایدا سەری هەڵداوە.

میتۆدی توێژینەوە

میتۆدی بەکارهاتوو بۆ ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە (میتۆدی وەسفی شیکاری).

پەیکەر توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە لە دوو بەش پێکهاتووە کە خۆی لە چەند بابەتێکی گرنگدا دەبینێتەوە لە بەشی یەکەمدا باس لە (ناوی گۆران، مێژووی گۆران، شوێنی نیشتەجێبوونی گۆران) کراوە، لە بەشی دووەمدا باسی زار و زمانی گۆران و سەرەتای سەرهەڵدانی شیعریی بە زاری گۆران)کراوە. کە تیایاندا تیشک خراوەتە سەر هەر یەک لەو باسانەو بە شێوازێکی ڕوون و دوور لە ئاڵۆزی بابەتەکانی خراوەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە، لە کۆتایشدا ئەو ئەنجامانەی پێی گەیشتووین خراونەتە ڕوو.

مێژووی گۆران و سەرهەڵدانی شیعر بە زاری گۆران

بەشی یەکەم:

گۆرانەکان: زمان و ئەدەب و جوگرافییان:

گۆرانەکان، وەک بەشێکی ڕەسەنی نەتەوەی کورد، خاوەن زمان و ئەدەب وکلتور و سنوری نیشتەجێ بوون و زاری تایبەت بە خۆیانن، بە درێژایی مێژووی بوونیان گۆرانەکان خزمەتی خاک و نیشتمان و زمان و ئەدەب و کلتوری کوردییان کردووە، لەو پێناوەشدا هەوڵ و قوربانی زۆریان داوە، ئەم بەشەی نەتەوەی کورد، چەندین کەسایەتی بەتوانا و زانا و کەڵەشاعیری ناوداریان تیاداهەڵکەوتووە و بەرهەمەکانیان ڕەنگدانەوەی بارودۆخی ژیانی کۆمەڵگای کوردیین، ئەوەی پێویستە لێرەدا بیزانین ئەوەیە، کە مێژووی گۆران چۆن بووە و شیعر و ئەدەبی زاری گۆران چۆن قۆناغەکانی پێشوتری بڕیوە و گەیشتووە بە لوتکە؟ هەروەها لە ناو و شوێن و ئایین و ئەو بەرهەمانەی لە پاشیان بەجێماون بەتایبەتی لە بەرهەمی ئەدەبییان بکۆڵینەوە، بۆئەوەی بگەین بە ڕاستی زیاتر لەبارەی گۆرانەکان و ئەدەبەکەیان و زانیاری زیاتر لە بارەیانەوە بەدەست بخەین.

شەرەفخانی بەدلیسی، کە بە یەکەم مێژوونوسی کورد دادەنرێ لە شەرەفنامەدا، کە مامۆستا هەژار بۆ سەر زمانی کوردی وەریگێڕاوە، دەڵێت: "گەلی کورد چورا لقن کرمانج و گۆران و لوڕ و کەلهوڕ".(شەرەفخان، ٢٠٠٦: ٨٣). کەواتە شەرەفخانی بەدلیسی نەتەوەی کوردی بۆ چوار کۆمەڵە دابەش کردووە و گۆرانی لە ڕیزی کورد داناوە، واتا گۆرانەکان بەشێکن لە نەتەوەی کورد.

ناوی گۆران:

لێرەدا پێویستە ئەوە ڕونبکرێتەوە، کە ئایا ڕەچەڵەکی وشەی گۆران لە چییەوە هاتووە و سەرەتا چی بووە، لەم بارەیەوە مینۆڕسکی ئەم بابەتەی ڕونکردۆتەوە و دەڵێت:

"وشەی گۆران سەرەتا (گەبران) بە واتای خەڵکانی زەردەشتی (گەوران) گۆران، هەروەها ناوی هۆزایەتی (گاوبارەکان) (گاورەکان) (گورەکان) (گۆران) گورانە لە هەردوو قۆناغی ئاڵوگۆڕدا دەبێ ئەم دوو وشەیە، حونجەی (گۆران)یان بووبێت، بەڵام لە کۆتایدا، دەبن یاخود مەیلی ئەوەیان هەیە ببن بە گووران". (مینۆڕسکی، ٢٠٠٦: ١٤٩).

ئەم وشەیەی دوایی (گۆران)، بێگومان ئاماژە بە ئاگرپەرستی و وەرگێرانی تایبەتی وشەی گۆران لە (گەبران) دەکات، بەڵام "بە تێپەڕبوونی کات، بەشی جۆربەجۆری هۆزە کوردەکان داب و نەریتی ئەو گۆرانە تازە-نێوانەیان وەرگرت و کۆچی گەرمێن و کوێستانیان لەگەڵ کردن، ئاکامی ئەو کارە بوو بەوەی کە ئەمڕۆ ئەو بەناو گۆرانانەی زەهاب و جوانڕۆ دوو عنسوری جیاوازیان تێدا بەدی ئەکرێ: بەشی کورد کە لە هەموویان سونی و موسڵمانن بە کرمانجی خۆیان دەدوێن، لەگەڵ بەشی بنەچەک (گۆران) کە زۆربەیان (عەلی اللهی) و لە باری بڕواوە ناموسڵمانن و بە گۆرانی قسە دەکەن". (شێخ عەبدولمۆئمین، ٢٠١٠: ٥٤٧).

لە ئەنجامی توێژینەوەکەی (مینۆڕسکی) ئەوەی دەرخستووە و دەڵێت: "ناوی هۆزەکە گۆران، لەسەرچاوە سەرەتاییەکانی ئیسلامدا، وەک جەبارەق / جەورەقان / گۆرانان هاتووە".(مینۆڕسکی، ٢٠٠٦: ١٦٢). "مینۆڕسکی پێی وایە کە (الجابارقە) و (الجورقان) یەک هۆزن کەچی مسعودی بە دوو هۆزی جیاواز لە یەکتر دایناون، لەمەش ترسناکتر هەوڵیداوە گۆران لە کورد دابڕێت بە میللەتێکی جیاواز دایبنێت، هەروەک دەڵێت: لوڕ و گۆران - لە بابەت زمان و بنچینەوە لە کورد جیایە و گۆرانەکان بە زمانێک قسە دەکەن کە ئێرانییە، بەڵام کوردی نییە! بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا مینۆڕسکی هەندێک ڕاستی پێکاوە، سەلماندویەتی کە (الجورقان)ی ناو سەرچاوە عەرەبییەکان هەر گۆرانن، ئەوەی جێگای باسە لە سەرچاوە عەرەبیەکاندا (الجورقا) هاتووە یەکێکە لە هۆزەکانی کورد و ناسراو و بەناوبانگن بە لقێک لە چوار لـقە سەرەکیەکەی زمـانی کـوردی دادەنـرێت". (زرار، ٢٠٠٨: ٤٨-٥٢). سێر هێنری راولینسۆن لە بیرەوەریەکانی خۆیدا لە ساڵی ١٨٤٤ ئەوە پەسەنددەکات، کە "کەلهوڕ دەرنە و دەرتەنگ یان بەجێهێشتووە ناوی گۆران یان بە خۆیانەوە بەستووە کە پێشتر بە وەرزێرانی کورد دەگوترا بۆ ئەوەی لە عەشیرەتەکانیان جیا بکەنەوە، بەڵام گۆرانەکانی سەدەی دەهەم، بە هۆزێکی شەڕانی ناسراون گەلێک جێگەی گومانە ئەو خەڵکە وەرزێڕانەی

کوردستان، کە ناوی گۆران/گووران یان لەسەرە هەموویان پەیوەندی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ هۆزی گۆراندا هەبووبێ". (مینۆرسکی، ٢٠٠٦: ١٥٠).

وشەی گۆران، جگەلەوەی باسکرا چەند واتایەکی تریشی هەیە، لێرەدا ئەم واتایانە باس دەکەین:

١- "بە زۆربەی زۆری جوتیاران دەڵێن گۆران.

٢- گۆران یەکێتیەکی خێڵایەتی کوردەواری پێک دێنێ". (فوئاد، ١٩٧٦: ٥).

هەر سەبارەت بە واتای وشەی گۆران ئەم واتایانەشی هەیە "چیانشین، موشە دەمە، ڕێگر، گۆڕان، گۆڕەپانی لەشکر تیا کۆبووەوە، گوردان=واتای ئازا دەگەیەنێت، گەبران، گۆڕاوە بۆ گاوران، جا، گۆران، یانی ئاگر، گۆران هیچ نییە بێجگە لە بیچمی ئاڵوگۆڕکراوی وشەی کورد". (هادی، ٢٠٢٠: ٩٧). لەگەڵ ئەوەی ڕایەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کە سەرەتای وشەکە لە گاورەوە گۆڕاوە بۆ گۆران، بەڵام ڕای پێچەوانەش هەیە، کە پێی وایە ئەم ڕاوبۆچونە هەڵەیە لەم بارەیەوە وتراوە: "وشەی (گاوران) لە وشەی (گابران)ەوە هاتووە و پەیوەندیەکە ڕوونە بەڵام ئەو وشەیە لەگەڵ وشەی گۆران جیاوازن و یەک ناو نین، ئەگەر بەپێی ئەو بۆچوونە بوایە ئەوا ناوی گۆران پێش ئیسلام بوونی نەدەبوو لەبەر ئەوەی نزیکی دوو هەزار ساڵ لەمەوبەر لە سەرچاوەی یۆنانیدا ئاماژە بە (مید و گۆران و سەرەپەڕەیی)ەکان کراوە لای یۆنانیەکان بە (گوران) باسکراون و ئەوەی کە دەیسەلمێنێت ئەوانە هەر گۆرانن ئەوەیە (سەرەپەڕەیی) ئەو کاتە لەلایەن یۆنانیەکانەوە ناوەکەیان تەرجومە کراوە بە مانـای (مل پەڕێن)". (سۆران، ٢٠٢٠).

"ناوی گۆران لە سەردەمەکانی زۆر کۆندا، واتە دەوروبەری ٤٠٠ پ.ز لەلایەن سترابۆن، مێژوونووس و جوگرافیازانی یۆنانی، باسیکراوە و بە شێوەی (کوورانەکان)، هەروەك وتویەتی: نەتەوەیەك، لەولای ئەرمەنستانەوە، نزیك لە (کوورانەکان و مادەکان)ەوە دەژیان. وشەی گۆرانیش پێکهاتووە لە وشەیەکی سەربەخۆ (گۆر، گۆور، گەورە، گۆرە) لەگەڵ پاشبەندی (ان)ی کۆکردنەوەی (مۆرفۆلۆژی)دا، ئەم وشەیەمان دەستدەکەوێت. ماڵپەڕی (قادر زادە) بڵاویکردۆتەوە، هەندێک لە مێژوونوسان وشەی گۆران یان بە وشەی (گاور) زانیوە هەرچەندە ئەمەش تەواو نەسەلمێنراوە و ڕاوبۆچونی جیاواز هەیە، کە پێی وایە گۆران لە گاورەوە نەهاتووە بە بەڵگەی ئەوەی گۆرانەکان پێش زایین و ئاینی گاور هەبوون و باس کراون.

مێژووی گۆران:

کاتێ باسی نەتەوەیەک یان کۆمەڵ و هۆزێک لە ناو نەتەوەیەکدا دەکرێت، بێگومان ئەو نەتەوە یان ئەو هۆزە خاوەن مێژوویەکی تایبەت بە خۆیەتی، کە دەبێتە هەوێنی ناساندن و ئاشکراکردنی لایەنەکانی ژیانی لە ماوەیەکی دیاریکراودا، نەتەوەی کوردیش خاوەنی مێژوو و زمان و ئەدەب و کلتوری تایبەت بە خۆیەتی و لە ناو نەتەوەکەشدا هۆزەکان خاوەنی مێژوویەکی جیاواز و تایبەتن، گۆرانیش یەکێکە لە هۆزە گەورەکانی کورد، کە چەندین زانا و ناودار و شاعیری دیاریان تێدا هەڵکەوتووە.

ساڵی ١٨٢٠ کاتێ (جیمس کلۆدیۆس ڕیچ) هاتۆتە کوردستان ئەوەی بۆ ئاشکرا بووە، کە لە ناو هۆزەکانی بڵباس دا کۆمەڵێ خەڵک هەن جوتیار و بەردەست و چەوساوەن، بە چاوێکی نزم وەک کۆیلە سەیر دەکرێن، بۆی دەرکەوتووە ئەم چینە لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا هەن و ئەمانە نەسەر بە خێڵێکن و نەسەر بە تیرەیەکن، خەڵکی ناو خێڵەکانی تر بە کڵاو سپی یا گۆران ناویان دەبەن، ئەم ناوەی دواییان نازناوی ڕاستەقینەی خەڵکی سنەیە و خێڵەکان بۆ توانج و گاڵتە پێکردن وخەڵکی ترسنۆک بەکاری دێنن. (ڕیچ، ٢٠١٢: ١٥٥). بەڵام لە ئێستادا واتای وشەی گۆران هەمان ئەو واتایەی کۆمەڵگای جارانی دەرەبەگایەتی ناگەیەنێت، بەڵکو بۆ ناوهێنانی هۆزێک بەکاردێت، ئێستا لە جیاتی ئەوەی بەو جۆرە خەڵکانە بوترێ گۆران، پێیاندەوترێ مسکێن، لە ڕاستیشدا ناوی مسکێن، لەلایەن کۆمەڵگای دەرەبەگەوە بەسەر جووتیار و شوانە هەژارەکاندا سەپێندراوە.

دکتۆر زرار تۆفیق لە کتێبی هۆز و دەسەڵاتە هۆزەکییە کوردییەکانی چاخی ناوەڕاستدا باسی ئەوەی کردووە، کە (بابۆنی) تیرەیەکی هۆزی گۆرانن و دەڵێت: "بابۆنی تیرەیەکی هۆزی جورقان (گۆران)ی گەورەن، وەکو دەردەکەوێت سەرۆکایەتی هەموو گۆران لەو تیرەیە بووە، کە لە ڕاستیشدا پێشەوای ئەو تیرەیەش بووە و ناوی ابو الفرج البابونی بووە، لە ساڵی ٤١٧ک / ١٠٢٦ز بەهۆی ناکۆکییەک لە نێوان خۆی و لە نێوان أبي منصوری فەرمانڕەوای (میر علاء الدولة کوڕی کاکەویە)ی - یەک لە میرەکانی کاکەویە - بەسەر شاری شابور خواستی سنوری ناوچەکانی دەسەڵاتی گۆران کوژرا، بەمەش پیاوانی گۆران هەڵسانەوە تۆڵە بکەنەوە، گەورە و گچکەیان هاتنە مەیدان و وڵاتەکەیان تاڵانکرد". (زرار، ٢٠١٠: ٣٣).

"لە دەوروبەری ساڵی ٧٤٤ /١٣٤٣ز زانای میسری شهاب الدین العمری خشتەیەکی بەنرخی هۆزە کوردەکانی - بەگوێرەی سەرچاوەکان پێکهێنا، ناوبراو شەرحەکەی خۆی بە گۆران دەست پێ دەکات و دەڵێت: لە کێوەکانی هەمەدان و شارەزوور، نەتەوەیەکی کورد کۆبۆتەوە کە بە کوورانی (الکورانیه) ئاماژەیان بۆ دەکرێت، خەڵکێکی دلێر و جەنگاوەرن و لە سەرباز و وەرزێر پێکهاتوون (جند و رعیه)، لە شوێنێک دەژین کە ناوی راوست الامیر محمده و شوێنێکی دیکەش بە ناوی دەرەتەنگ. سەرۆکێکیان هەیە ناوی ئەمیر محمدە، پێنج هەزار کەسن و لە ناویاندا کێشەو جیاوازی نییە". (مینۆرسکی، ٢٠٠٦: ١٥٩)،کۆمەڵێک نوسەرو لێکۆڵەر لەبارەی هۆز و تیرەکانی کورد لێکۆڵینەوەیان کردووە، یەکێک لەوانە محەمەد مەردۆخی کوردستانییە، بەم جۆرە (گۆران)ی بە تیرەیەک داناوە و دەڵێت: "سنەدان- ئەمانەش بریتین لە دوانزە بنەماڵە (چالاوی، دالیان، گوزای، بەرازی، سیمەوەند، سوورەوەند، تکاوەند، تفەنگچی، حەناصر خانی) سێ تیرەکەی تریان لوڕ و جاف و گۆرانە-ەکە (ئاماسوەند، دارخۆ، بێ و مشتیان) پێ دەڵێـن". (محەمەد مەردۆخی، ٢٠٠٧: ١٢٤)، لێرەدا گۆران بە یەکێک لە تیرەکانی هۆزی (سنەدان) دانراوە.

مێژوونوسە ئەوروپییەکان، کە سەردانی ناوچەکانی گۆرانیان کردووە، گۆرانیان کردووە بە چەند بەشێکەوە و لە بارەیانەوە دواون، گۆرانەکان بە زمانی کوردی زاری گۆرانی دوواون، هەیانە ڕەچەڵەکی خۆیان لە بیرچۆتەوە، نازانن کە گۆرانن، ونکراوون، یان خۆیان ونکردووە، نوسەرە ئەوروپییەکان لە باسی ناو و مێژوو و زاری شوێنی نیشتەجێبوونی ئەم هۆزە دوواون، هەندێکیان وەک: مینۆرسکی، ڕاولینسۆن، ک.ڕیتەر، ک.هادانگ، سۆئانە، تسۆکۆفسکی، ئیڤانۆڤ، سیروسئیزدی یەزدی، مێجەرسۆن...هتد هەریەک لەمانە لە گۆشەیەکەوە باسی گۆرانیان کردووە، هەندێکیان گۆرانیان بردۆتەوە سەر یۆنانی کۆن و مادەکان و هەندێکیش گۆرانیان بە جولەکە زانیووە هەروەها مێژووی گۆرانەکانیان بە دوو هەزار ساڵ کۆنتر زانیوە.

(هادی، ٢٠٢٠: ٩٨-٩٩-١٠٠)، ئەگەر سەرنجی ڕاوبۆچونی ئەوروپاییەکان بدەین دەبینین هەر یەکێکیان لە گۆشە نیگایەکەوە باسی گۆرانیان بەپێی ئەو گەڕان و بینین و خوێندنەوەی ئەو نوسراوانەی لە بەردەستیاندا بووە کردووە.

جوگرافیا و شوێنی نیشتەجێبوونی گۆران:

ڤلادمیر فیودورڤیچ مینۆرسکی کوردناسی ڕووسی، کە بە چڕی باسی گۆران و شوێن و مێژوو.....هتد کردووە، لە باسی جوگرافیای گۆرانەکاندا دەڵێت: "گۆران ناوی هۆزێکی سەرەکییە، کە چیاکانی باکوری نێوان بەغدا و کرماشانی لە نزیک چۆمی سیروان (دیالە)لە باکور، کردۆتە شوێنی خۆی. ئەم ناوچە ناکوردییە بە هۆی بەرزاییەکانی هەورامانەوە: هەورامانی لهۆن، بەرەو ڕۆژئاوای زنجیرە بەرزەکەی زاگرۆس و هەروەها هەورامانی تەخت، بەرەو ڕۆژهەڵاتی ئەو ناوچانە، درێژەپێدەدات". (مینۆڕسکی، ٢٠٠٦: ١٤٦)، "ناوەندێکی دیکەی گۆران - کە بە شێوەی ئاسایی دوانەی دەرتەنگە، بریتییە لە (دەرنە) (دەرنەک)، کە کەوتۆتە لای ڕۆژهەڵاتی داڵەهوو لە دۆڵی زیمکان، ناتوانرێ شوێنی ئەم ناوە، لە (راوست)دا هەڵبگیرێ و ڕاست وەک پرسیارێکی بێ وەڵام دەمێنێتەوە بەڵام دوور نییە ئاماژەیەک بێت بە دانیشتوانی لقی ڕۆژهەڵاتی تری گـۆران". (مینۆڕسکی، ٢٠٠٦: ١٥٩-١٦٠)، هەورامان لە چەند بەشێک پێکدێت ئەوانیش: هەورامانی تەخت، لهۆن، ژاوەڕۆ، گاوەڕۆ، هـەورامان بـە گشتی دەبێت بە دوو بەشی سـەرەکی، هەورامانی لـهۆن و هـەورامانی تەخت. (عومەر، ٢٠١٤: ٢٢٢).

"جیا لەو دوو تاقمە سەرەکییە، لە دوو ناوچەی دابڕاوی دیکەشدا بە (گۆران)ی قسە دەکرێ: پاوە لە یەکێ لە دۆڵەکانی لقێکی بچوکی باشووری چۆمی سیروان و کەندۆڵە لە سەرچاوەکانی ڕووباری بانیان و ڕووبەرە وێرانەکانی شاری کەونارای دینەوەر ئەو شوێنەی وا لەگەڵ گاماسیاب دا یەک دەگرنەوە، لە باجەڵانیش، کە کەوتۆتە باکووری موسڵ و حەوضەی ڕووباری خوسەر بە شێوە زمانێکی نزیک قسە دەکرێ، هەمان هۆز لە زەهاب و لوڕستانی باکووریدا دەبینرێ، دوورتر لەوانە بەرەو ڕۆژئاوا، ئەوانەش وای پێیان دەوترێ زازا و لە شێوەی ڕاستەقینەی خۆیدا دیملی یە، ناوچەیەکی گەلێک بەرفراوانیان داگرتوە کە کەوتۆتە نێوان دیجلەو شوێنی بادانەوەی فورات بەرەو باشوری ڕۆژئاوا و هەروەها مەڵبەندی نێوان مووش و ئەرزەنجان بە هەموو ناوچەی دەرسیمەوە". (مینۆڕسکی، ٢٠٠٦: ١٤٦).

دەربارەی هۆزی گۆران یاقوت لە کتێبی معجم البلدان شاری حەلوان بە شوێنی نیشتەجێ بونیان دادەنێت، بەڵام المسعودی لە ٩٥٦ ز ناوچەی موسڵ و دەوروبەری چیای جودی بۆ ئەم هۆزە دەستنیشاندەکات، ئەمەش جیاوازییەک لە شوێنی نیشتەجێبوونی ئەم هۆزە دروستدەکات، بەڵام لە سەرەتادا ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکان، جا لە حەلوان بێ، یاخود لە ناوچەکانی نێوان هەمەدان و شارەزوور نیشتەجێبوونە و بە گۆران ناسراون. (تارا، ٢٠١٥: ١٩٧). جوگرافیای گۆران ناوچەکانی دەرتەنگ بە درێژایی تا دەگاتە ناوچەی کرماشان دەگرێتەوە، بە شێوەیەکی ڕونتر ئەو ناوچانەی کـە ئەمبەرو ئەوبەری ڕێـگای گشتی نێوان خانەقین و کـرماشان دەگرێتەوە. (محەمەد، ١٩٨٤: ٧٥).

دکتۆر مارف خەزنەدار بەم جۆرە باسی سنوری جوگرافی گۆرانەکان دەکات و دەڵێت: "گۆران هۆزو تیرە و کۆمەڵێکی ئەنتۆگرافییە لە خەڵک لەگەڵ کرمانج و لوڕ نەتەوەی کورد پێکدێنن، گۆران وەک زاراوە بۆ کۆمەڵێک عەشرەت و یەکێتی عەشرەت بەکاردەهێنرێ، ئەم خەڵکە لە دامەنەکانی شاخی زاگرۆس دەژین لەو شیوانەی لە چیاکانی لای باکوری ڕێگای بەغدا و کرماشان دەبنەوە. هەروەها لەم ناوچانەش ژیانی کۆچەری و نیشتەجێی دەبەنە سەر: لەسەر ڕووباری سیروان و ناوچە جیاوازەکانی هەردوو هەورامان، هەورامانی لهۆن لە ڕۆژئاوای ئەو زنجیرە شاخە و هەورامانی تەخت لە ڕۆژهەڵاتی ئەو زنجیرە شاخە". (مارف، ٢٠٠٢: ١٠-١١).

لە مەریوانەوە تاکو سیروان، هەورامان و ڕۆژئاوای دیاربەکر بە ئورفە و خەرپووت و دەرسیم زازا، کە شاری دەرسیم گەورەترین شاری ئەم شێوەزارەیە، پەیوەندی و لێکچونێکی زۆری لەگەڵ زاری گۆرانیدا هەیە، وەک شێوەزارێکی سەرەکیی و پیرۆز یەکەمجار لەلایەن عەلەوییەکانەوە پارێزراوە، هەرچۆن گۆرانیش لەلایەن یارسـانـەکـان و هـەورامییەکـانەوە پـارێـزراوە و ڕێـزی لێگیراوە. (عەبدولواحید، ٢٠١١: ٨٥). مێژوونوسی عەرەبی ئیسلامی عومەری، کە باسی مێژووی کوردەکان لە ناوچە جیاجیاکان دەکات بەم شێوەیە لەسەر گۆرانەکان دواوە: "ئەو بە (کوران) ناویان دەبات، لەبەرئەوەی نەپیتی (گ) و نە (ۆ) لە عەرەبیدا نین دەڵێت تایفەیەکیان هەیە لە شاخەکانی هەمەدان و شارەزوور پێیان دەگوترێ گۆران، ئەمانە هەموویان لە ناوچەیەکدا نیشتەجێن گۆران کە پێی دەوترێ ڕیاوەست (ریاوست)ی ئەمیر محەمەد، وە شوێنی دووهەمیان پێی دەوترێ دەرتەنـگ و ئەمیرەکەیان ئەمیر مـحمەدە". (سۆران، ٢٠١٣: ٣١٣). ئەو ناوچانەی عومەری ئاماژەی پێداوە هەمان ئەو ناوچانەن، کە گۆرانەکان ئەمڕۆ تیایدا نیشتەجێن، بەشی شارەزووری دەکەوێتە بەری عێراق و بەشی هەمەدانی دەکەوێتە بەری ئێرانەوە.

زێد و نیشتمانی گۆرانەکان لەسەدەکانی ناوەڕاستدا، ئەگەرچی بە وردی دەسنیشان ناکرێن، بەڵام بە پشت بەستن بە سەرچاوەکان لە دەرتەنگی لو-ئەڵوەند، پاوە، کرماشان، ماهیدەشت، کەنگاوەر، شاپوور خواست، ناوچە شاخاوییەکانی خوارووی شارەزووردا بوون، سەبارەت بە تیرە و هۆزەکانی گۆران ئەوەندە زۆر بوون، کە مێژوونوسی کورد شەرەفخانی بەدلیسی ناوی هەندێکیانی نەهێناوە، بەڵام ئەوەی تا ئێستا ئاشکرایە ناوی دوو تیرەیە:

١- تیرەی بابۆنی، کە لە (کەنگاوەر) و دەوروبەری بووە.

٢- تیرەی قوهی یان کوهی لە کرماشانن، ئەگەرچی ئیبن فەیزوڵای عومەری ئاماژە بۆ دوو تیرەی تر دەکات بێ ئەوەی ناویان بهێنێ، لە شەرەفنامـەدا ئێلەکـانی سیامەسوری و چەنگی زەنگنە بـە نـەژاد لە هۆزی گۆرانن. (زرار، ٢٠٠٨: ٤٨-٥٢).

لە بابەتی وڵاتی گۆران، دکتۆر زرار تۆفیق بەم شێوەیە نوسیویەتی "زند. حصیری، (؟) شهرزووری، متیلج؟، هورمزیار، أمیناد(؟)، مملوی، (مملی)، گوندی مەملێ قەزای چەمچەماڵ–کەرکوک–یش لەوانەن، کێز - کلانی، زکتی، کرانی، کلکیری، هی، جمشکزاک (ئەمەش قەڵاو شارۆچکەیەکە لە دیاربەکر) عربکیرلو (شوێنێکە لە دیاربەکر). لەگەڵ بیستو چـوار هـۆزی دیکە لـە قەرەباغ کە شەرەفخان ناوەکانی ئاشکرا نەکردوون". (زرار، ٢٠١٠: ٢٧٠).

به هەموو ئەو جوتیار و گوندنشینانەی گەرمیان و شارەزور و مەریوان، سەرەڕای جیاوازی ڕەچەڵەک و هۆز و خێڵەکانیان وتراوە گۆران. (نەوشیروان، ٢٠١٥: ٧٥) لە کاتی ناوهێنان و باسکردنی هۆزو تیرە گەورەکانی کورد لەلایەن میرزا شکرالله سنندجی ناوی هۆزی گۆران هاتووەو دەڵێت:

"هـۆزی گـۆران کـە زۆربەیان لـە کـرماشان و کـوردستانی ئێران نیشتەجێن". (میرزا شکراللە، ٢٠٠٦: ٥٤). مێجەر سۆن لەبارەی هۆزە کوردییەکانەوە دواوە و باسی لە هۆزی گۆران و مەڵبەندی نیشتەجێ بوونی ئەم هۆزە کردووە، لەو خشتەیەی دایناوە لە ژمارە ١٨ دا ناوی گۆران هاتووە و دەڵێت: ئەو هۆزە سەرەکیانەی کە لە سنوری تورکیا و ئێران دەژین بەخۆیان دەڵێن کورمانج، کوردمانک، بە واتای کورد، کە تیرەکانی (گەهوارە، بازیانی، نەرزی، ئۆلخامی، بویانی، کەلەهزەنجیری، قادر میروەیسی، تێشایی) و تیرەی بچکۆلەی دیکە، شوێنی نیشتەجێبوونیانی بـە ڕووی ڕۆژئـاوای هــەرێمی کـرماشان نـاوبردووە. (مێجەر، ٢٠٠٧: ١٠٣-١٠٦).

شوێنی دانیشتوانی گۆرانەکان ناوچەیەکی بەرین دەگرێتەوە، کە خۆی لە سنورەکانی نێوان (ئێران، عێراق، تورکیا، ئازەربایجان....هتد) دەبینێتەوە، واتا گۆرانەکان لە یەک ناوچەی دیاریکراو نیشتەجێ نەبوون بەڵکو بڵاوبونەتەوە بە سنوری وڵاتاندا، ڕەنگە ئەمەش بەهۆی هەواری گەرمیان و کوێستانی گۆرانەکانەوە بوبێت، کە بژێوی ژیان وای لێکردون کە بەو جۆرە بڵاوببنەوە.

بەشی دووەم:

زاری گۆرانەکان:

مێژوونوس شەرەفخانی بەدلیسی لە شەرەفنامەدا باسی زمانی کوردی و زارەکانی کردووە و دەڵێت: "کورد لە باری کۆمەڵایەتی و زاراوەوە دەبنە چوار بەش: کرمانج و لوڕ و کەلهوڕ و گۆران". (شەرەف خان، ٢٠٠٦: ١٠٠).

زارەکانی زمانی کوردی بۆ چەند زارێکی سەرەکیی دابەشدەبن، کە زاری گۆران یەکێکە لە چوار زارە سەرەکییەکەی زمانی کوردی، ئەو کوردانەی، کە لە نێوان چیاکانی هەورامان - لە باکور - و ڕێگای هاتوچۆی - قەسری شیرین - کرماشان دەژین و نیشتەجێ بوون. (فوئاد، ١٩٧٦: ٥)، هەروەها زاری (گۆران)ی بۆ ئەم شێوە زارانە دابـەشکردووە (گۆرانی ڕەسەن، هــەورامی، باجـەڵانی، زازای). (فوئاد، ٢٠٠٨: ٣٩-٤١).

گۆران وەک زارێکی سەرەکیی، بە چەند شێوەیەک دەردەکەوێ و لەڕووی جوگرافییەوە ئەم شوێنانە پێی دەدوێن: هەورامان و هۆزەکانی کەنوڵەی نزیک کرماشان و خێڵەکانی گۆران و باجەڵان و سنجاوی و کوردەکانی زازای باکوری ڕۆژئاوا و هــەندێ هــۆزی کـاکەیی ناوچەی داقوق و هــەندێ لـە خێڵەکـانی زەنگنەی نزیک کفری. (C.J Edmonds, 1957: 10) هەرچەندە بیروڕای جیاواز لەم بارەیەوە سەبارەت بە زارەکانی زمانی کوردی هەیە، بەڵام هەوڵدەدەین بگەڕێینەوە سەر ئەو سەرچاوانەی، کە باسیان لە زارەکانی زمانی کوردی بەگشتی و زاری گۆران بە تایبەتی کردووە، تۆفیق وەهبی گۆرانی بەزارێکی سەرەکی داناوە زاری گۆرانیشی بۆ چوار شێوەزار دابەشکـردووە ئـەوانیش: هەورامی، زەنگنە، کاکەیی (مـاچۆ)، باجەڵانی. (زەرێ، ٢٠٠٥: ١٢) شێخ محەمەدی خاڵ گۆرانی بەزارێکی سەرەکی داناوە، کە زاری گۆرانی لـە نـاو کۆمەڵەی کـرمانجی ناوەڕاست پۆلێنکردووە، (ئەنوەر، ٢٠١٨: ٢٥٠)، لێرەدا تۆفیق وەهبی و شێخ محەمەدی خاڵیش، زازا بەزارێکی سەربەخۆ دادەنێن و جیای دەکەنەوە لە پۆلە زاری گۆران لەکاتێکدا زازاش شێوەزارێکی گۆرانە، شێخ محەمەدی خاڵ، باسی شێوە زاری هەورامی نەکردووە، کە "هۆرامی، وەجاخ و کورە و توخمی ڕەسەنی گۆرانە". (عادل، ٢٠٠٨: ٨٦). "شێوەزاری هەورامی، کە لە دیالێکتی گۆرانە، بۆ ماوەیەکی زۆر زمانی ئەدەب و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕی ئاینی بووە لە هەردوو میرنشینی ئەردەڵان و باباندا و لە سنجار و داقوق و تاوغ و زەنگنە و تەکیەی قەرەداغ (چوارشاخ) مۆرکی شێوە زاری هەورامییان پێوە دیارە، بەڵام ئێستا شێوەزاری هــەورامـی بەرتەسک کـراوەتەوە بۆ سنورێکی جوگرافی دیاریکراو". (عیزەت، ٢٠٠٦: ٤١).

حەبیبوڵڵای تابانی لە باسی زارەکانی زمانی کوردی گۆرانی بە یەکێک لە زارەکان داناوە، دواتر باسی ئەوە دەکات، کە زاری گۆران چەند چڵێکی بچوکتری لێ دەبێتەوە، وەک (هەورامی، زازا، ماچۆ)و دەڵێت: ئەم زارە لە ناوچە جیاوازەکانی وەک (هەورامان، ژاوەرۆ، کەندۆڵە، پاوە، جوانڕۆ، لە تورکیاش دەرسیم، ئەرزنجان، وان، ئەرز ڕۆم)و چەند بـەشێکی بچوکی کـوردستانی عێـراق گـرنـگی پـێـدەدرێ. (حەبیبوڵڵا، ٢٠١٠: ٤٦٤-٤٦٥)، ئەوڕەحمانی حاجی مارف زمانی کوردی دابەشی دوو کۆمەڵە کردووە ئەوانیش: (کرماجی ژووروو و کرمانجی خواروو)، زاری (گۆران)ی لە کۆمەڵەی کرمانجی خواروو داناوە. (ئەوڕەحمان، ١٩٧٤: ١٠)، سدیق بۆرەکەیی لە دابەشکردنی زارەکانی زمانی کوردی گۆرانی وەک زارێکی سەرەرکی داناوە و زاری گۆران بۆ ئەم شوێنانە دابەشدەکات: (هەورامانی تەخت، نەوسوود، پاوە، لە ئیران. تەوێڵە، بیارە، لە عێراق. هەندێ لە هۆزەکانی گۆران و هەوشار و خانەقین و زەنگنە و سیامەنسوور) لە ئێران و عێراقدا بەم زاراوەیە دەدوێن، ئەم زاراوەیەش بریتییە لە شێوەکانی: (هەورامانی تـەخت، لـهۆنی، ژاوەرۆیی). (سدیق، ٢٠٠٨: ٢٦-٢٧).

هەندێک لە نوسەرانیش لە دابەشکردنی زارەکانی زمانی کوردی لە جێگەی زاری گۆران ئاماژەیان بە شێوەزاری هەورامی کردووە وەک جێگرەوەی زاری گۆران، وەک ئەم دابەشکردنە: زاری کرمانجی خوارو، زاری کرمانجی ژوورو، زاری هــەورامــی، زاری لـوڕی. (کامیل و کوردستانی و سادق و حەمە ئەمین، ١٩٨٧: ٤-٥)، ئەمەش نەگونجا و هەڵەیە، چونکە هەوارمی شێوەزارە نەک زارێکی سەربەخۆ، درایڤەر لە باسی زاری گۆراندا دەڵێت: زازای لە ناوچەی دەرسیم، زارێکی کرمانجی نییە بەڵکو زارێکی ڕەسەنی گۆرانە، بــەڵام هــەندێ وشـەی زاری کـرمانجی تێکەڵ بووە و زمانی فـارسیش کاری تێنەکردووە. (G.R. Driver, 1992: 505).

محەمەد ئەمین زەکی بەگ دەڵێت: زازایی، لە زاری دەیلەمی ئەکا و شێوەزاری هەورامیش واقیعەن زۆر لە زازایی نزیکە، پێ دەچێ ئەم دوو قۆڵەی کورد بە هۆی شەڕوشۆڕی مـەغۆلەوە لەیـەکتر جیا بوبێتنەوە و جێگایـان گۆڕیبێ بـۆ ئـەم دوو وڵاتـە. (محەمەد ئەمین، ٢٠٠٥: ٢٠٢). تایەر سدیق زاری (گۆران)ی لە ناو زاری کرمانجی خواروودا ڕیزکردووە، بەڵام شێوەزاری زازایی بە زارێکی سەربەخۆ لەقەڵەمداوە. (حوسێن، ٢٠٠٥: ٥٥)، نوسەر لەم دابەشکردنەدا گۆرانی بە یەکێک لەزارەکانی کرمانجی خواروو داناوە، بەڵام زۆربەی دابەشکردنەکان گۆران بە زارێکی سەرەکیی یا سەربەخۆ دادەنێن، نەک زارێک لە زارەکانی کرمانجی خواروو، دکتۆر بەکر عومەر عەلی و م. شێرکۆ حەمە ئـەمین زاری گـۆرانیان بە زارێـکی سەربەخۆ داناوە. (بەکر و شێرکۆ، ٢٠٠٧: ١١)، فازڵ ئوسلیان گۆرانی بەزارێکی زمانی کوردی زانیوە، کە ئەمیش چەندین بنزاری لێدەکەوێتەوە لەوانە: (هەورامی، زازاکی، لەکی، شەبەک و باجەڵان و کاکەیی). (فازڵ، ٢٠١٥: ٨٩)، ئێدمۆنز باسی زاری (گۆران)ی کردووە و هەروەها زازاشی وەک زارێکی سەربەخۆ داناوە، کە زاری (گۆران)ی سەر بە کوردستانی ئێران و عێراق و زازاش سەر بەکوردستانی

تورکیا لەقەڵەمداوە. (ئەیوب، ٢٠١٩: ٣٨-٣٩-٤٠-٤١)، محەمەد ئەمین هەورامی لەباسی زارەکانی زمانی کوردی زاری (گۆران)ی وەک زارێکی سەربەخۆ داناوە و چەند وەچە زارێکیشی لێ دەبێتەوە لەوانە (هـەورامانی، لوڕی، باجەڵانی، زازای). (محەمەد، ١٩٨١: ٦٨)، پیتەر لیـرخ زارەکـانی گـۆران و زازایی بـە دوو زاری سەربەخـۆ دانـاوە. (زبیر، ١٩٨٤: ١٠٣)، بەڵام زۆربەی لێکۆڵەران ئەوەیان پشت ڕاستکردۆتەوە، کە شێوەزاری زازا یەکێکە لە شێوەکانی زاری گۆران.

محەمەد ڕەزا بەهادور لە باسی زارەکانی زمانی کوردی گۆران و زازای بە دوو زاری سەربەخۆ داناوە، کـە ئەمیش لـە جیاتی گـۆران هەورامـی بەکارهێناوە. (سەجاد، ٢٠١٥: ١٢٣)، مەکەنزی لە باسی زارەکانی زمانی کوردی زارەکانی زازا و گۆرانی نەخستۆتە ناو گروپەکانی زمانی کوردی. (زەرێ، ٢٠٠٥: ١٣)، مەکەنزی زارەکانی گۆران و لوڕی خستۆتە دەرەوەی پۆلێنی زمانی کوردییەوە، لە یەکێک لە لێکۆلینەوەکانی پێیان دەڵێت دوو زمانی ئێرانی، کە بە هەڵە بە کوردی دانراون، ئەمەش وای لە ڕۆژئاواییەکان کردووە بە هەڵەدا بچن و زۆرجار تێکستی گۆرانەکان بخرێنە ڕیزی زمانە فارسییەکانەوە. (سۆران، ٢٠١٣: ٣١٢).

لەگەڵ ئەوەی گۆرانەکان بەشێکی ڕەسەنی نەتەوەی کوردن و زاری گۆران بەشێکە لە زمانی کوردی، بەڵام هەندێک لە زمانەوان و ڕۆژهەڵاتناسان بەهەڵە ئەم زارەیان لە دەرەوەی زمانی کوردی داناوە و بە زارێکی نزیک لە زمانی فارسی لە قەڵەمیان داوە، ب.ڤ. میللیر زاری ناوچەکانی (زەنگنە، کەلهوڕ، کرماشان، سنە)، کە ئاشکرایە کوردن ئەو وەک گروپێکی تایبەتی جیایان دەکاتەوە و ناویان لێ دەنێ زارەکانی کوردی - فارسی، ناشزانرێ لەسەر چ بەڵگە و هۆکارێک ئەمەی کردووە، ئەمەش نەشارەزایی ئـەم زمانەوانـە نیشاندەدات لە زارەکـانی زمـانی کـوردی. (کوردۆیێڤ، ١٩٧٣: ٩٨)، مینۆڕسکی لە دوو کاتی جیاوازدا دوو ڕای جیاوازی لەسەر زاری گۆران دەربڕیوە کە لە ساڵی ١٩١٥ پشتگیری ئەوە دەکات، کە گۆرانەکان کوردن، بەڵام لە ساڵی ١٩٢٥ ڕای خۆی گۆڕی بەوەی گۆرانەکان کورد نین و بەڵکو توخمێکی ئێرانیان هەیە. (مینۆڕسکی، ٢٠٠٨: ١٨١).

بۆچونی ئەم زمانەوان و ڕۆژهەڵاتناسانە سەبارەت بەوەی زاری گۆران بەشێکە لە زمانی فارسی هەڵەیە و لەگەڵ ڕاستیدا ناگونجێ، چونکە لە چەندین بەڵگەی نوسراو و دەقی شیعریدا ئەم بۆ چوونە ڕەتدەکرێتەوە، بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەم بۆچوونانە بەڵگەیەکی دەقی شیعری (خانای قوبادی) کە سەبارەت بە زمانی کوردی بە شێوەزاری گۆران وتوویەتی دەخەینەڕوو، کە دەڵێت:

ڕاستەن مەواچەن فارسی شەکـەرەن
کوردی جە فارسی بەڵ شیرین تـەرەن
پەی چێش نە دەوران ئی دنیای بەدکێش
مەعلومەن هـەرکەس بە زوانـی وێش. (خانای قوبادی، ٢٠١٦: ١٤٣).

ڕاستە کاریگەری ئەدەبی فارسی لەسەر خانا زۆر بووە، شیعری فارسی جێگای سەرنجی بووە، ئەوەش ڕاستیەکە و خانا نەی شاردۆتەوە، بەڵکو بە شانازییەوە ڕێز لە نیزامی گەنجەوی و جامی دەگرێت و ئەمان بەسەرچاوەی شکانی توینێتی خۆی دەزانێ، بەڵام کاریگەرییەکە سنوردار بووە و نەگەیشتووە بەو ڕادەیەی بەرهەمەکانی خۆی بە فارسی دابڕێژێ. (حەکیم، ٢٠٠٦: ١٣)، ئەو زمانەی خانا بە شیرینتری لە قەڵەمداوە بە زاری گۆرانی نووسراوە، کەواتە شێوەزاری گۆرانی بە شیرینتر لە فارسی دەناسێنێت، ئەگەر زاری گۆران سەر بە زمانی فارسی بوایە بێگومان خانای شاعیر دانی پێدا دەنا، لێرەدا خانا زۆر بە ڕوونی ئەو جیاوازییە پیشان دەدات، کە لە نێوان زمانی کوردی و زمانی فارسیدا هەیە، خانا هەر بە شێوەزاری گۆران باسی شیرینی زمانی کوردی کردووە و زمانی کوردی لە زمانی فارسی پێ شیرینترە.

فەقێ قادری هەمەوەندی دەڵێت:

چون فارسی بی (پەنـد حەکیمان)
بە لەفظ کوردی کـەردم تەرجومان
سا چون من ئەسڵم سینف ئەکـرادەن
هەرگەس بە ئەمثال وێش خاتر شادەن. (فەقێ قادر، ١٩٨٠: ٣١).

فەقێ لێرەدا دەڵێت لەبەرئەوەی پەندی حەکیمان ئەسڵی فارسی بووە، من گۆڕیمە سەر زمانی کوردی، چونکە من ئەسڵم لە چەشنی کوردە و هەمووکەسێکیش بە هاوچەشنی خۆی دڵشادە، لێرەدا جیاوازی نێوان زمانی کوردی شێوەزاری گۆران و زمانی فارسی بە ڕونی دەردەکەوێ، کە گۆران بەشێک نییە لە فارسی، واتا گومان لەوەدا نییە، کە زاری گۆران بەشێک بێت لە زمانی فارسی، بەڵکو ئەو زمانەوان و ڕۆژهەڵاتناسانە، یاخود ئەوانەی پێیانوایە گۆرانەکان کورد نین لەم باسەدا بە هەڵەداچوون.

دکتۆر مارف خەزنەدار بەم جۆرە باسی زاری گۆرانەکان دەکات و دەڵێت: کاکەییەکان (ئەهلی هەق، عەلی ئیلاهی و یارسان) شارەزووریان کرد بە سەر زەمینی پیرۆزیان وە زاری گۆران بە زمانی ئاینییان، لەو سەردەمەدا زمانی شیعر لە شارەزووردا (گۆران)ی بوو، هەروەها عەشیرەت و هۆزەکانی گەرمیان و دەوروبەری کەرکوک و کفری و خانەقین و قەراغ و زێی سیروان، وەکو عەشیرەتەکانی زەنگنە و جەباری و شوان و بیبانی و هی دیکە لە تیرەی گۆران بوون، ئەمانە ئەدەبی کلاسیکی نوسرا و میللیی نەنوسراوی خۆیان هەبوو بە زاری گۆران، زاری گۆرانی زاری قسەکردن و نووسینی هەموو ئەو هۆزانە بوو، کە لەو ناوچە جوگرافییە دەژیان، هەروەها لە زاری گۆراندا مەسەلەی زارە بچووکەکان و ڕەنگدانەوەیان لە ئەدەبدا ڕونتر و ئاشکراتر دەکەوێتە بەرچاو، واتا ئێمە شیعری کوردی بە زارە بچووکەکانی زاری گۆران دەبینین. (مارف، ٢٠٠٢: ١١-١٢).

کۆمەڵێ زار و شێوەزار هەیە، کە زازا لە کوردستانی تورکیا و گۆران لە کوردستانی عێراق و ئێراندا، زازا زمانی قسەکردنە لە ناوچەی دیاربەکر و ئازەربایجان، گۆرانیش لەناو کاکەیی و تاوغ و هەندێ هۆزی زەنگنە لە نزیک کفری و باجەڵانی نزیک خانەقین دا بڵاوە، لە ئێران-یش دا، هۆزە هەورامییەکان لەسەر هەردوو دیوی زنجیرە چیای زاگروس لە ڕۆژئاوای سنەوە بڵاودەبنەوە لەگەڵ دراوسێکانی خواروویاندا لەسەر ڕێگای کرماشان و سلطانیە تێکەڵ بەیەک دەبن و (گـۆران)ی شێوە سلێمانی و ئـەردەڵانیان لـێ پێکدێت. (زبیر، ١٩٨٤: ١١٤)، سەردەمانێک تەنها بە زاری گۆران وتراوە زمانی کوردی، سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن، کە زمانی کوردی زاری (گۆران)ی زارێکی کۆنە و بۆیە زمانی دینی و ئەدەبی و ڕۆشنبیری کورد بووە نەک تەنها لای ئەردەڵانییەکان کە لە ١٢٣ی کۆچی دامەزراوە بـەڵـکو دەگەڕێتەوە بـۆ زەمەنێکی کـۆنی دەوری ئـاڤێستا. (عبدالرزاق، ٢٠٠٥: ١٨١).

"دیالێکتی گۆران بەهۆی کۆمەڵێ هەلومەرج و فاکتەرەوە، لە نیوەی دووەمی سەدەی چواردەهەمی زایینی بووە بە زمانی ئەدەبی شیعری ناوچەیەکی فراوانی کوردستان". (مەحەمەد، ٢٠٠٨: ١٠٥)، زاری گۆران تا سەدەی نۆزدە بڕیکردووە و بووە بە زمانی شیعر لە هەموو ئەو ناوچانەی، کە ئەکەونە باشوری ڕۆژهەڵاتی زێی بچووکەوە، لە کوردستانی عێراق تا سنە و کرماشان لە کوردستانی ئێران. (مەحەمەد، ٢٠٠٨: ١٠٥).

گرنگی و بایەخی زاری گۆرانی لە زمانی کوردیدا، لە ئاست بایەخی هیچ زارێکی تری ئەم زمانە نییە و لە هی گشتیان زیاترە، ڕاستە هەرکام لە زارەکانی زمانی کوردی ڕوویەکی هەیە و بایەخێکی تایبەتی ئەداتێ، بەڵام کە بەراوردی ئەم ڕووانە و ئەم بایەخە ئەکەین بۆمان دەرەکەوێ هی زاری گۆرانی لە هیی ئەوانی تر گەلێ زیاترە، بەڵام بەهۆی ئەو بارودۆخەی کورد پێیدا تێپەڕیوە ئەم زارە کەمترین بایەخی پێ دراوە، ئەم زارە چەندین سەدە زمانی ئەدەبی میرنشینی ئەردەڵان بووە و وەک زمانێکی ئەدەبی بەشێکی زۆری ناوچەکانی کوردستانی گرتۆتەوە. (شێخ عەبدولمؤمین، ٢٠١٠: ١١).

ئەم زارە لە مەلا پەرێشانەوە بۆ ماوەی نزیکەی ٥٠٠ ساڵ زمانی ئەدەب و ڕۆشنبیری ناوچەکە بووە و ڕۆڵێکی گەورەو کاریگەری لە ئەدەبی کوردیدا هەبووە، کە تا ئێستاش گرنگی و بایەخی خۆی لەدەستنەداوە، هەرچەندە هەندێ تێبینی هەڵە دەبینین، کە زمانەوان و مێژوونوسانی ڕۆئاوای بە هەڵەدا بردووە و بەسەریاندا تێپەڕیوە و هەندێکیان زاری گۆرانیان لەدەرەوەی زمانی کوردی داناوە، بەڵام هەر زوو لەلایەن کەسانی بیانییەوە بەرپەرچی هەڵەکانیان دراوەتەوە، زۆربەی ئەو بیانی و زمانەوان مێژوونوس و شاعیر و ڕۆژهەڵاتناس و نووسەرە ناودارانەی لە بارەی زمانی کوردی و زارەکانی ئەم زمانەیان نوسیووە زاری گۆرانیان بە یەکێک لە سەرەکیترین زارەکانی زمانی کوردی داناوە.

سەرەتای سەرهەڵدانی شیعری گۆران:

پۆلێنکردنی مێژووی ئەدەبی کوردی بەپێی زارەکان بەسەر چوار ڕێچکەی ئەدەبی دابەش دەبێت، کە بریتین لە ئەدەب بە زاری (لوڕ، گۆران، کرمانجی ژوروو، کرمانجی خوارووـکوردی ناوەڕاست)، دوای سەرهەڵدانی ئەدەبی هەریەک لەم زارانە بەچەند قۆناغێکدا تێپەڕیون، ئەو قۆناغانەش بە قۆناغەکانی سەرهەڵدان و گەشەسەندن و گەیشتن بە لوتکە و لاوازبوون و پوکانەوە و هەندێکجار بە لەناوچوونی ئەو شێوە ئەدەبیاتە و سەرهەڵدانی شێوازێکی نوێتر دەستپێدەکاتەوە.

نوسینی کوردی بە زاری (گۆران)ی دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگارێکی دێرین و ڕابووردویەکی کۆن، تا ئێستا سەرەتای نوسین بە زاری گۆران بە تەواوی ڕون نەبۆتەوە، تەنانەت هەندێکیان لە بەر زۆر کۆنی مۆرکی فۆلکلۆریان پێوە دیارە. (محمود، ١٩٨٩: ٥)، دەسەڵاتی ئایینی و سیاسی و کارگێڕی ناوچەکان بووەتە هەوێنی سەرهەڵدانی ئەدەبیاتێک بە دیالێکتی ناوچە دیاریکراوەکە، لەبەرئەوەی دوای سەرهەڵدانی دەسەڵاتی سیاسی و کارگێڕی، بزوتنەوەیەکی ڕۆشنبیری و ئەدەبی و هونەریشی بەدوادا دێت، وەک سەرخان و پێویستییەک بۆ تەواوکردنی ئەم ژێرخانە، بۆ نموونە میرنشینی ئەردەڵان زاری ناوچەیی لە بوارە جیاجیاکاندا بەکارهێناوە، کە شێوەی گۆرانە، ئەمەش کاریگەری بەسەر سەرهەڵدان و گەشەسەندنی ئەدەبیاتی گۆرانەوە هەبووە. (ڕێبوار، ٢٠٢٠: ٦٤-٦٥).

مامۆستا عەلادین سەجادی مێژووی ئەدەبی کوردی دابەش دەکات بەسەر دوو قۆناغی گرنگدا ئەوانیش:

١- قۆناغی پێش ئیسلام: ئەمیش ئەکرێت بە سێ بەشەوە:

- دەوری کۆن: لە زۆر کۆنەوە تا ٣٣١ی پ ز.
- دەوری کزبونی ئەدەب: لە ٣٣١ی پ ز تا ٢٢٦ی ز.
- دووەمین دەوری کۆن لە ٢٢٦ی ز تا ٦٥٠ی ز.

٢- قۆناغی دوای ئیسلام: ئەمیش دەکرێت بە دوو بەشەوە:

- لە سەدەی ٧ی ز تا سەدەی ١٧ی ز.
- لە سەدەی ١٧ی ز تا ئەمرۆ. (علاءالدین، ١٩٧٨: ٦-٧).

ئەدەبی زاری (گۆران) یش دەکرێت بە دوو بەشی سەرەکییەوە ئەوانیش ئەدەبی پێش ئیسلام و دوای ئیسلام، ئەدەبی ئەم زارە بە کۆنترین ئەدەبی کوردی دادەنرێت لەڕووی سەهەڵدانەوە، کە سەرەتاکەی دەگەڕێتەوە بۆ پێش سەرهەڵدانی ئایینی ئیسلام.

ئەدەبی گۆران – پێش ئیسلام:

سەدەکان گەواهیدەری ئەوەن، کە بەڵگە و پەڕاوە مێژوویەکان وای پیشان دەدەن کورد لەگەڵ مادەکاندا لەگەڵ گەلانی تردا لە زنجیرە چیاکانی کوردستانی ئێستا نیشتەجێ بوون، بێگومان هەورامان، کە بەشێکە لە گۆران لە ڕەوتی زمان و ئەدەبیاتی کوردیدا پشکێکی دیاری هەبووە.

یەکەمین پەرتووک، کە بە زمانی کوردی نوسراوە، لەلایەن زەردەشتەوەیە، کە ناوی ناوە ئاڤێستایە، ئەم پەڕاوە، پەڕاوێکی ئاینییە، دەبێ بە بناغەی ئەدەبی کوردی دانرێ، ئایینی زەردەشت هەر ئەو ئاینەیە، کە لە پێش ئیسلامەتیدا کورد و فارس و گەلانی تریش بڕوایان پێ بووە و لەسەری ڕۆیشتوون، جگە لە پەڕاوی ئاڤێستا گەلێ پەڕاوی تریش بە زمانی پەهلەوی ماونەتەوە، کە ئەم زمانە لە زارەکانی لوڕ و گۆران و لەکییەوە نزیکە پەیوەندییەکی پتەو لەنێوانیان هەیە و ناتوانین لە زمانی کوردی جیابکەینەوە. (سدیق، ٢٠٠٨: ٢٧-٢٨)، "ئەوەی ڕوون و ئاشکرایە لە پێش داهاتنی ئیسلامدا هۆنراوە بە زمانی کوردی هۆنراوەتەوە، وە هۆنراوەی کوردی سەری بە گەلێک دەرگادا کردووە زۆر شوێنی دیوە، نامیلکەی گاتاکان کە بەشێکە لە پەرتوکی ئاڤێستا هەمووی بە هەڵبەستی هیجایی (بڕگەیی) وتراوە کە ئیستاش ئەم جۆرە هەڵبەستانە لەناو کوردا باون، بە تایبەتی هەڵبەستی دە هیجایی لە ئاڤێستادا زۆر دەبینرێ و هۆنەرانی کوردیش زۆربەی هۆنراوەکانیان لەسەر هیجا هۆنیوەتەوە". (سدیق، ٢٠٠٨: ٣٧).

هورمزگان و پیرشالیار[1] ئەو دوو ناوەن، کە لە ئەدەبیاتی گۆراندا نابێ لەبیر بکرێن و بەسەریاندا تێپەڕین، چونکە لە زۆر سەرچاوە و بەڵگەنامەدا ئەمان بە سەرەتا و بناغەی ئەدەبی گۆران دادەنرێن، لە سەرچاوە مێژوویەکاندا هورمزگان بە خاوەنی کۆنترین دەقە شیعری ئەدەبیاتی گۆران دادەنرێ، کە وەک بەڵگە ماوەتەوە. (عادل، ١٣٩٢: ٢١)، "هورمزگان بە پێگەو بنەمای سەرهەڵدانی شیعری کوردی دەژمێردرێ". (عادل، ٢٠٠٨: ١٢٦)، پیرشالیار یەکێکە لە ٩٩ پیرەکەی هەورامان، کە لەنێوان خەڵکی بە تایبەتی شیعری

[1] یەکەم شاعیری کورد، بە ناوی (پیر شالیار)ەوە ناسراوە، لە سەدەی دەهەمدا ژیاوە. (ا.م مینتیشا، ١٩٩٩: ٩٠).

هەورامان پێگەو پیرۆزی خۆی هەیە، بە وتەی هەندێک لە مێژوونووسان پیرشالیار هاوڕێ و هاوەڵی زەردەشت بووە و کتێبەکەشی پیشانی هەموو کەس نەداوە. (عادل، ١٣٩٢: ٢٧-٢٨)، "پیر شالیار پیاوێکی دانا و زانا و شاعیر و بە ماریفەت بووە، کتێبێکی لێ بەجێ ماوە بە ناوی (ماریفەت و پیری شالیار) کە لە ناویدا پەند و ئامۆژگاری و مەعریفەتی بە شێوەی شیعر وتووە". (هەیاس، ٢٠٢٠: ١١٠).

هەرچەندە دەقە شعرییەکەی هورمزگان زۆر جێگەی شک و گومانە و لەلایەن هەندێک لە نوسەران و ئەدیبانەوە دەقە شیعرییەکەی هورمزگان پشتڕاست نەکراوەتەوە و دانی ڕاستی پێدا نانێن ئەویش بەهۆی دژیەکی لە ناو شیعرەکە و هەروەها زمانی شیعرەکە نوێیە و کۆن نییە...هتد، لەو نوسەرانەی کە گومانیان لە دەقەشیعرییەکەی هورمزگان هەیە وەک: د.جەمال نەبەز، د.جەمال ڕەشید، مامۆستا فاروق حەفید، مامۆستا ئەحمەد شەریفی، مامۆستا حەسەن مەحموود حەمە کەریم، مامۆستا عبدالرزاق عبدالرحمن، د.فرسەت مەرعی...هتد.

لە قۆناغی دوای ئایینی زەردەشت، ئایینی یارسان دەبێتە پاڵپشتییەکی گەورەی شیعر و ئەدەبیاتی گۆران، کە بۆ ماوەیەکی زۆر شاعیرانی گۆران پەیڕەوی (ئەدەبی یاری)[1] یان کردووە، یارسان چەند ناوێکی تریشی بۆ بەکاردێنن لەوانە: کاکەیی، ئەهلی حەق، عەلی ئیلاهی، بەڵام شوێنکەوتوانی ئەم ڕێچکەیە بە گشتی پێیان باشە بە یاری و یارسان ناو بهێنرێن، کتێبێکی پیرۆزیشیان هەیە بە ناوی سەرەنجام و بـە کەڵام-کەڵامی خەزانەش ناوی دێنن. (ئەیوب، ٢٠٠٦: ١٤-١٥)، یارسان وەک ئاینێکی کۆنی مێژوویی پەیڕەوکەرانی لە ناوچە جیاوازەکانی کوردستان و ئێراندا بڵاوبونەتەوە و زمـانی قسەکـردنیان لە کـۆندا ماچۆ بووە، کە تا ئێستاش کـاکەییەکـان پێـی دەدوێن. (هاشم و هەردەوێڵ، ١٩٨٥: ٤٨)، شاعیرانی سەدەی ٨ تا ١٤ی زاینی زۆرترینیان بریتین لە ڕابەران و پەیڕەوکەرانی ئەدەبی یاری، کە زۆربەی شیعرەکانیان خواناسین لە ڕچی خواناسیدا لـە یەکتر پەیڕەویان کردووە لـە هـەندێ واتــا و ناوەڕۆکـدا لەیەکـەوە نزیکن. (سدیق، ٢٠٠٨: ٤٤).

ئەدەبیاتی یارسان گەورەترین کاریگەری لەسەر ئەم ڕەوتە شیعرییە هەبووە، هەر ئەمەشە وای کردووە ئایینی یارسان بەیەکێک لە هۆکارەکانی زۆر مانەوە و بەردەوامی شیعر و ئەدەبیاتی زاری گۆران دابنرێ، ئەدەبی ئایینی یارسان بەشێکی گەورەیە لە ئەدەبیاتی گۆران.

ڕێوڕەچەی یارسان - ئەهەلی حەق - عەلی ئیلاهی، ڕێوڕچەیەکی ئاینییە و پەیڕوکەرانی لە کوردستاندا زۆرن، وەک ناوچەکانی کەرکوک، داقوق، خانەقین، هەندێ شەبەکی موسڵ، هـەڵـەبجە، شــارەزوور، کـەلار، سلێمانی، کـرماشان، هـەمـەدان...(ئەیوب، ٢٠١٨: ١٧١-١٧٢-١٧٣). ڕێبەرانی ئاینی یارسان زۆرن، بەڵام ٥ لەوان ڕۆڵێکی سەرەکییان لە پەرەپێدانی ئایینی یارسان و ئەدەبی گۆراندا هەبووە، ئەوانیش: ١- بهلول ماهی لە نیوەی سەدەی ٨ی زاینی ٢- بابا سرهنگ دەودانی لە سەدەی ١٠ی زاینی ٣- حسین بن مسعود کوردی ناسراوە بە شاخۆشینی لوڕستانی یا موبارک شای عەلەوی لە سەدەی ١٠ و ١١ی زاینی ٤- سەید ئیبراهیم عەلەوی یا بابا ناوس سەرگەتی بابا ناوس جاف لە سەدەی ١١ی زاینی ٥- سان سەهاک برزنجی سـوڵـتان ئیسـحاقی بـەرزنـجی لــە سەدەی ١٢ و ١٣ی زاینی. (عادل، ١٣٩٢: ٢٨-٢٩).

ئەدەبی گۆران – لە سەردەمی ئیسلام و دوای ئیسلام:

لەدوای سەرهەڵدانی ئاینی پیرۆزی ئیسلامیش ئەدەبی قوتابخانەی گۆران بەردەوام بووە و لە پەرەسەندن و گەشەی خۆی نەوەستاوە، بەڵکو هەنگاوی زیاتری بەرەوپێشچونی ناوە، ئەدەبی زاری گۆران لە سەردەمی ئیسلامیشدا بەردەوام بووە وەک وتراوە: لەوکاتەی گەمارۆی شاری شاپوری درابوو لەلایەن سوپای موسڵمانانەوە، موسڵمانان جەنگیان ئەکردو داوایان لەخەڵکی دەکرد یا موسڵمان بن، یا جزییە بدەن، ئەوانیش دەیان وت: نە مسلمانبیم نە گزیت دهیم – بشی اومکەشی کاما برهیم. واتا نە موسڵمان ئەبین و نە جزیەش ئەدەین برۆن بگەڕینەوە مەککە تا ئێمەش ڕزگار بین، مستەوفی قەزوینی ئەم بەیتەی بە پەهلەوی ناوبردووە، وە لە ڕاستیدا ئەم بەیتە: گۆرانی- لوڕییە، ئەمە خۆی بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە لـە سـەردەمی ئیسلام و پێش ئیسلامدا ئەدەبی کوردی گۆرانی هـەبووە. (محەمەد، ٢٠٠٠: ١٦٣).

ناوچەی گۆرانەکان هەمیشە، مەڵبەندی ئایینی و کلتوریی کوردی بووە، کتێبەکەی پیرشالیاری زەردەشتی ماریفەت و پیرشالیار تا ئێستاش لە هەوراماندا پارێزراوە، تا سەردەمێکی زۆریش دوای بڵاوبونەوەی ئیسلام، خەڵکی ئەم ناوچەیە پەیڕەوی ماریفەتەکەی پیرشالیاریان کردووە، ئیسلام ساڵی ٨٤٢ ی کۆچی لەم ناوچەیەدا بڵاوبۆتەوە، لە سەرێکی ترەوە مەڵبەندی ئایینی ئەهلی هەقەکانە، سەرەنجام سرودی دینی یارسان بە زاری گۆرانی نوسراون و پەردێوەر و مەزاری باوە یادگاریش کەوتونەتە ئـەم نـاوچەیە. (ئەنوەر، ٢٠٠٨: ٩٦)، سەرەنجام کتێبی ئایینی یارسانەکانە، کە لە شەش بەش پێکدێت ئەوانیش: بارگە بارگە، دەورەی حەوتەوانە، دەورەی چلتەن، گلێم و کۆڵ، دەورەی عابدینی جاف، وردە سەرەنجام - کورتەی سەرەنجام. (ئەیوب، ٢٠١١: ٢٤)، لە ناوەڕاستی سەدەی دووەمی کۆچیدا گەلێ شاعیر و بوێژ هەڵکەوتوون، کە شیعریان بە زاری (گۆران)ی هۆنیوەتەوە، بەڵام بەهۆی تەنگ و چەڵەمەی ڕۆژگارەوە زۆربەی شوێنەوارەکانیان تیاچوون و نەماونەتەوە، لە دەوروبەری سەدەی دووەمی کۆچیدا ڕێ و ڕەوشت و ڕێبازی یاری لە ناو کوردەواریدا بە تایبەت لە لوڕستان و هەوراماندا، بنجی داکـوتا و پاشــان بـە زۆربـەی نـاوچەکـانی تـری کـوردستاندا بڵاوبووەوە. (سدیق، ٢٠٠٨: ٤٣-٤٤)، "تێکستی شیعری گۆران کۆنترین تێکستە لە ئەدەبی کوردیدا، یاخود بە واتایەکی تر دەتوانین بلێین سەرەتای مێژووی ئەدەبی گۆران بە شیعر دەستی پێکردووە". (عادل، ١٣٩٩: ٤٧)، کەواتە ئەوەی زۆر گرنگە ئاماژەی پێ بکرێت ئەوەیە، کە دەقی ئەدەبی گۆران کۆنترین دەقە لەڕووی مێژووییەوە واتا سەرەتای دەقی نوسراوی ئەدەبی کوردی لەم قوتابخانەیەوە دەستی پێکردووە.

"کۆنترین شیعری کوردی کە بۆ پتر لە هەزارو دوسەد ســاڵ ئەگەڕێتەوە بـە دیالێکتی گۆرانییە کـە شیعری باڵووڵی ماهـی یە". (شێخ عەبدولمۆئمین، ٢٠١٠: ١١)، "تێکستی هۆنراوەی شێوەی گۆرانی، کۆنترین تێکستە لە وێژەی کوردیدا، یاخود بە واتایەکی تر دەتوانین بڵێین: سەرەتای مێژووی وێژەی کوردی بە هۆنراوەی شێوەی گۆرانی دەستیپێکردووە، ئەگەر چوارینەکانی بابا تاهیری هەمەدانی ٩٣٥-١٠١٠ز بخەینە ئەولاوە، کە بە شێوەیەکی کوردی ئێرانی ناوچەیی تێکەڵاو یا بە شێوەی لوڕی نوسراونەتەوە". (حوسێن،

[1] مەبەست لە (ئەدەبی یاری) ئەدەب و شیعرە ئاینییەکانی یارسانە.

٢٠٠٤: ٢٢). "شیعری ئاینی و لیریکی (غنائی) لە زاری گۆراندا کۆنترین زمانی شیعری کوردییە لە سەدەکانی ناوەڕاست پەیدا بووە و لە بەرزی و نزمیدا بووە تا سەرەتای سەدەی بیستەم". (مارف، ٢٠٠١: ١٥٩)، ئەوەی دەربارەی سەرەتای شیعری گۆران بەردەستە سرودی ئایینی کاکەییەکان و مەلا پەرێشانە، کە بە سەرەتای شیعر و ئەدەبی کوردی دادەنرێت و بە زاری گۆران نوسراون.

لەبارەی سەرەتاکانی ئەدەبی نوسراوی کوردی نەوشیروان مستەفا دەڵێت: "هەندێ لەوانە خەریکی نوسینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردین پێیان وایە ئەدەبی کوردی بە لەهجەی گۆران پێش ئەدەبی کوردی بە لەهجەکانی تر دەستی پێکردووە ئەمەش لەبەر دوو هۆ یەکەمیان باباتاهیر بە کوردی و ڕوباعییەکانی بەسەرەتای ئەدەبی کوردی دائەنێن، دووەمیان کەلامە دینیەکانی ئەهلی حەق بە لەهجەی گۆران هۆنراونەتەوە".(نەوشیروان، ٢٠١٢: ٢٢٨).

ڕەنگە نەتوانرێ کۆنترین تێکستی شیعری نوسراو بە زاری گۆران دیاری بکرێ، چونکە هەندێک مەلا پەرێشان، هەندێک سرودەکانی کاکەییەکان، بەسەرەتا دائەنێن، ئەگەر هەرکام لەمانە سەرەتا بێت هێشتا تێکستی قوتابخانەی ئەدەبی گۆران یەکێکە لە کۆنترین تێکستی شیعری نوسراوی کوردی. (نەوشیروان، ٢٠١٢: ٢٣٧)، جگە لە دەستنووسی ئەدەبیی، کتێبی ئایینی کۆنیش بەم دیالێکتە هەیە و ئەو بەرهەمانەی سەدەی چواردەیەمیش لە ئاستێکی هونەری بەرزدان و زمانەکەیان پێشکەوتووە، دەتوانرێ بوترێت، کە زاری گۆرانی زۆر پێش سەدەی چواردەیەم زمانی ئەدەب بووە. (ئەنوەر، ٢٠١٨: ٢٢-٢٣)، زاری گۆران لەسەدەی دەیەمی زایینی ڕەنگە پێش ئەوەش کتێبی ماریفەت و پیرشالیاری زەردەشتی پێ نوسرابێ کە لە بارەی ئایینی زەردەشتەوەیە، دوای ئەویش کتێبی سەرەنجامی پێ نوسراوە کە لە ناو خەڵکدا بە سرودی یارسان ناسراوە کتێبی ئاینی ئەهلی حەق". (ڕەقیب، ٢٠٠٥: ٧٨-٧٩).

زۆربەی زۆری ئەو سەرچاوانەی لە بارەی سەرەتای ئەدەبی کوردییەوە نوسراون لە کۆن و نوێدا ئاماژە بەوە دەکەن، کە شیعری کوردی زاری گۆران سەرەتای دەستپێکردنی دەگەڕێتەوە بۆ سروودە ئاینییەکان دواتر هەنگاو بە هەنگاو گەشەدەکات و بەرهەمەکانی بۆ شیعر و چیرۆک و داستان... گەشەپێدەدات شیعری ئەم زارە تا سەرهەڵدانی شیعر بە زاری ناوچەی بابان بەردەوام دەبێت، دوای سەرهەڵدانی شیعری زاری ناوچەی بابان، زاری شیعری گۆران بەرەو لاوازبوون و پوکانەوە دەڕوات و زاری شیعری ناوچەی بابان دەبێتە پێشەنگی بواری ئەدەب و نوسین.

شیعری زاری گۆران – دوای ئیسلام بەسەر حەوت قۆناغدا دابەشدەبێت، عادل محەمەد پوور بەم شێوەیە قۆناغەکانی دابەشکردووە:

قۆناغی یەکەم: یەکەمین شیعری برگەیی بە زاری گۆرانی و ڕەوتی پارێزگاریکردن لە توخمی زمانی ئاواز، سۆز و ئاوازی دەنگ و شێوە زار، لە سەرەتای هێرشی عەرەب بۆ ئێران. قۆناغی دووەم: ڕەوتی شیعری یارسان و (فهلویات دوو بەیتی)[1] بە زاری گۆران؛ ڕوکەشی ئاینی-ئەدەبی شیعری برگەیی گۆران و دەرکەوتنی مەلا پەرێشان، ئەم ڕەوتە لە نیوەی دووەمی سەدەی ٨ ی زایینی تا سەدەی ١٧ ی زایینی. قۆناغی سێیەم: بێسارانی؛ دەرکەوتنی توانا، کێش و پێکەوەبەستن و ئاوێتە بوونی شیعری برگەیی گۆران و جێگیربوونی ڕەوتی ئاواز لە سەدەی ١٧ی ز تا سەدەی ١٨ی زایینی، قۆناغی چوارەم: سەیدی هەورامی؛ بەردەوامی و گۆڕانکاری لە ڕەوتی ئاواز و دروستبوونی ڕوخساری شیعری گۆران لە سەدەی ١٩ ی زایینی، قۆناغی پێنجەم: مەولەوی تاوەگۆزی؛ پێکەوە بەستن و ئاوێتە بوون لە فۆرم و ناوەڕۆک لە سەدەی ١٩ و ٢٠ ی زایینی، قۆناغی شەشەم: قۆناغی دوای مەولەوی، شاعیرانی دوای مەولەوی و شوێن کەوتوانی لە سەدەی ٢٠ ی زایینی و دواتر، قۆناغی حەوتەم: ڕەوتی گۆڕانکاری و تێکەڵاوبوون لە دروست بوونی ڕوخسار و ناوەڕۆکی شیعری گۆران. (عاد، ١٣٩٢: ١٩).

لە قۆناغی دووەمدا ڕوخساری شیعری (فهلویات) و ناوەڕۆکی شیعری لە ژێر کاریگەری ئاینی (یارسان)دا بوو، ئەم ئاینەش کاریگەری لەسەر ئەدەبیاتی گۆران هەبووە.

ئەنجام:

١- گۆرانەکان پێکهاتەیەکی خێڵایەتی بوون، مێژووی بوونیان دەگەڕێتەوە بۆ پێش زایین، نزیکەی دوو هەزار ساڵ بەر لە ئێستا، ناوی گۆران لەگەڵ میدەکاندا لە سەرچاوە کۆنەکانی یۆناندا ئاماژەی پێدراوە.

٢- شوێنی نیشتەجێبوونی گۆرانەکان ناوچەیەکی بەرین دەگرێتەوە کە خۆی لە سنورەکانی نێوان (ئێران، عێراق، تورکیا، ئازەربایجان...) دەبینێتەوە.

٣- زاری گۆران یەکێکە لە سەرەکیترین زارەکانی زمانی کوردی، زاری گۆران دابەش بووە بەسەر شێوەزارەکانی (گۆران، هەورامی، زازا، لەک، شەبەک، باجەڵان، کاکەیی-ماچۆ، زەنگنە...)، ئەم زارە لە مەلا پەرێشانەوە بۆ ماوەی نزیکەی پێنج سەد ساڵ زمانی ئەدەبی و ڕۆشنبیری ناوچەکە بووە و گەیشتووە بە هەندێک ناوچەی دووری وەک کەرکوک و خانەقین و ناوچەی دەرسیم لەتورکیا.

٤- سەرهەڵدانی شیعری زاری گۆران دەگەڕێتەوە بۆ پێش سەردەمی ئیسلام ، هەردوو ئاینی زەردەشت و ئاینی یارسان ڕۆڵێکی بەرچاویان لە گەشەسەندنی شیعر و ئەدەبیاتی زاری گۆراندا گێڕاوە و بنەڕەتێکی گرنگی شیعر و ئەدەبی زاری گۆرانن.

لیستی سەرچاوەکان:

کتێب:

١- ئەنوەر، قادر جاف . (٢٠٠٨)، **چەند وتارێکی کوردناسی**. چاپخانەی شڤان، چاپی سێیەم، سلێمانی.

٢- ئەنوەر، قادر محەمەد. (٢٠١٨)، **لیریکای شاعیری گەورەی کورد مەولەوی**. چاپی چوارەم، ناوەندی بڵاوکراوەی ئەندێشە، سلێمانی.

٣- ئەوڕەحمان، حاجی مارف. (١٩٧٤)، **چی لەبارەی زمانی کوردی-یەوە نووسراوە**. بەغدا.

٤- ئەیوب، کوێخا ڕۆستەم. (٢٠٠٦)، **یارسان**. چاپ: بڵاوکراوەی مەڵبەندی ڕۆشنبیری هەورامان، ئۆفیسی قانیع، سلێمانی.

٥- ئەیوب، کوێخا ڕۆستەم. (٢٠١١)، **هەورامان**. چاپی سێیەم، چاپخانەی کۆردۆنیا، بڵاوکراوەی مەڵبەندی ڕۆشنبیری هەورامان، سلێمانی.

٦- ا.م مینتیشا، شڤیلی. (١٩٩٩)، **کورد**. وەرگێڕانی عیزەدین مستەفا ڕەسوول، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی.

[1] مەبەست لە (فهلویات) جۆرێکی تایبەتی دوو بەیتییە.

٧- بەکر، عومەر عەلی. شێرکۆ، حەمەئەمین. (٢٠٠٧)، **زار و شێوەزار**، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی.

٨- تارا، محمد دەشتی. (٢٠١٥)، **کورد و ناوچە کورد نشینەکان لە کتێبی (معجم البلدان)ی یاقوت حەمودی**. چاپخانەی تەفسیر، هەولێر.

٩- حوسێن، محەمەد عەزیز. (٢٠٠٤)، **یاقووت و زوومروتی کوردیی**. بەرگی دووەم، چاپخانەی شڤان.

١٠- حوسێن، محەمەد عەزیز. (٢٠٠٥)، **سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردیی**، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.

١١-حەبیبوڵڵا، تابانی. (٢٠١٠)، **هاونەتەوەیی کورد و ماد**. وەرگێڕانی جەلیل گادانی، چاپی دووەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، سلێمانی.

١٢ حەکیم، مەلا ساڵح. (٢٠٠٦)، **یوسف و زلێخا**. چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

١٣- ڕێبوار، محمد مەلازادە. (٢٠٢٠)، **تیۆری ئەدەبی**. ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر.

١٤- ڕیچ، کلۆدیۆس جەیمس. (٢٠١٢)، **گەشتنامەی ریچ بۆ کوردستان**. وەرگێڕانی محەمەد حەمە باقی، چاپی چوارەم، چاپخانەی خانی، دهۆک.

١٥- ڕەفیق، شوانی. (٢٠٠١)، **چەند بابەتێکی زمان و ڕێزمانی کوردی**. چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەلێر.

١٦- زبیر، بلال اسماعیل. (١٩٨٤)، **مێژووی زمانی کوردی**. وەرگێڕانی یوسف رؤوف علی، دار الحریة للطابعه-بغداد.

١٧- زرار، سدیق تۆفیق. (٢٠٠٨)، **چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی مێژووی کورد لەسەدەکانی ناوەڕاستدا**. چاپخانەی خانی، دهۆک.

١٨- زرار، سدیق تۆفیق. (٢٠١٠)، **هۆزو دەسەڵاتە هۆزەکییە کوردییەکانی چاخی ناوەڕاست**. وەرگێڕانی ئدریس عەبدوڵا مستەفا، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی هاوسەر، هەولێر.

١٩- زەرێ، یوسوپۆڤا. (٢٠٠٥)، **شێوەی سلێمانی زمانی کوردی**. وەرگێڕانی کوردستان موکریانی، لە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کوردستان، هەلێر.

٢٠- سدیق، بۆرەکەیی. (٢٠٠٨)، **مێژووی وێژەی کوردی**. بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان، هەولێر.

سۆران، حەمەڕەش،. (٢٠١٣)، **کورد کێیە**. لەندەن.

٢١- شێخ عبدالوئمین، مەردۆخی. (٢٠١٠)، **کەشکۆڵە شیعرێکی کوردی "گۆرانی"**. وەرگێڕانی ئەنوەر سوڵتانی، چاپخانەی بنکەی سدیق ساڵح، ژین، سلێمانی.

٢٢- شەرەفخان، بدلیسی. (٢٠٠٦)، **شەرەفنامە**. وەرگێڕانی مامۆستا هەژار، چاپی سێهەم، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر.

٢٣- عبدالزاق، عبدالرحمان. (٢٠٠٥)، **سەربوردێکی هەورامان و سەردانێکی تەوێڵە**. چاپخانەی مەهارەت-تاران.

٢٤- علاألدین، سجادی. (١٩٧٨)، **دەقەکانی ئەدەبی کوردی**. چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد.

٢٥- عومەر، خدر خدر. (٢٠١٤)، **میرنشینی ئەردەڵان**. چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

٢٦- عیزەت، فەتاح حەمە ساڵح. (٢٠٠٦)، **هەورامان**. سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی.

٢٧- عەبدولواحید، موشیر دزەیی. (٢٠١١)، **زارە کوردییەکان**. چاپخانەی پاک، هەولێر.

٢٨- فازڵ، ئوسلیان. (٢٠١٥)، **ناسنامەی زمانی کوردی**. سوید.

٢٩- فوئاد، جەمە خورشید. (٢٠٠٨)، **زمانی کوردی و دیالێکتەکانی**. دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

٣٠- کاروان، عوسمان خەیات. (٢٠١٦)، **دیوانی خانای قوبادی**. بڵاوکراوەی شوان، سنە.

٣١- کامل، حەسن. کوردستانی، موکریانی. سادق، بهائەددین. حەمە ئەمین، هەورامانی. (١٩٨٧)، **زارە کوردییەکان**. مطبعة جامعة صلاح الدین.

٣٢- کوردۆیێف. (١٩٧٣)، **هەندێ بیر و باوەڕی هەڵە لە بارەی زمان و مێژووی کوردەوە**. وەرگێڕانی ئەوڕەحمانی حاجی مارف، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد.

٣٣- مارف، خەزنەدار. (٢٠٠١)، **مێژووی ئەدەبی کوردی**. بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٣٤- مارف، خەزنەدار. (٢٠٠٢)، **مێژووی ئەدەبی کوردی**. بەرگی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٣٥- محمود، احمد محمد. (١٩٨٩)، **دیوانی ئەوڕەحمان بەگی بابان**. چاپخانەی زەمان، بەغداد.

٣٦- محەمەد مەردۆخی، کوردستانی. (٢٠٠٧)، **مێژووی کورد و کوردستان**. وەرگێڕانی عەبدولکەریم محەممەد سەعید، چاپی دووەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی.

٣٧- محەمەد، ساڵح ئیبراهیمی. (٢٠٠٠)، **زانایانی کورد**. چاپخانەی ئەندێشە، سەقز.

٣٨- محەمەد، ئەمین هەورامانی. (١٩٨١)، **زاری زمانی کوردی لە تراووی بەراووردا**. دار الثقافة والنشر الكردية-بغداد.

٣٩- محەمەد، ئەمین هەورامانی. (١٩٨٤)، **کاکەیی**. چاپخانەی حوادث، بەغداد.

٤٠- محەمەدئەمین، زەکی بەگ. (٢٠٠٥)، **سەرجەمی بەرهەمی محەمەد ئەمین زەکی بەگ**. چاپخانەی شڤان، ژین، سلێمانی.

٤١- مێجەر، سۆن ئی بی. (٢٠٠٧)، **چەند سەرنجێک دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی خواروو**. وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵا، چاپخانەی بنکەی سدیق ساڵح، ژین، سلێمانی.

٤٢- میرزا شکراللە، سنندجی. (٢٠٠٦)، **هۆز و تیرە و تایفەی کورد لە کوردستانی ئەردەڵان**. وەرگێڕانی ئەنوەر سوڵتانی، چاپخانەی بنکەی سدیق ساڵح، ژین، سلێمانی.

٤٣- مینۆرسکی. (٢٠٠٦)، **مینۆرسکی و کورد**. وەرگێڕانی ئەنوەر سوڵتانی، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.

٤٤- مینۆرسکی، ڤلادمیر ف. (٢٠٠٨)، **ڤلادمیر ف مینۆرسکی**. وەرگێڕانی ئازاد عوبێد ساڵح، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.

٤٥- مەحەمەد، ئەحمەد سەعید. (٢٠٠٨)، **کەرکوک و بزاڤی شیعری کوردی**. چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

٤٦- مەلا عبدالکریم، مدرس. فاتح، عبدالکریم. (١٩٨٠)، **کۆمەڵە شیعری فەقێ قادری هەمەوەند**. چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغداد.

٤٧- نەوشیروان، مستەفا ئەمین. (٢٠١٢)، **بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین**. کتێبی یەکەم، بەرگی یەکەم، چاپخانەی الدار العربیة للعلوم-ناشرون، بیروت، لبنان.

٤٨- نەوشیروان، مستەفا ئەمین. (٢٠١٥)، **بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین**. کتێبی یەکەم، بەرگی دووەم، چاپخانەی الدار العربیة للعلوم-ناشرون، بیروت، لبنان.

٤٩- هادی، بەهمەنی. (٢٠٢٠)، **پەیامی هەورامان**. چاپی پێنجەم.

٥٠- ئەیوب، کوێخا ڕۆستەم. (٢٠١٨)، **گەوهەری ژمارەیەک لە تێکست و دەستنووسەکان**.

٥١- ئەیوب، کوێخا ڕۆستەم. (٢٠١٩)، **گۆران - وەک زمانێکی ئەدەبی**. چاپی دووەم، بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان، هەلێر.

گۆڤار:

١- ڕەقیب، سەلیم تەها. (٢٠٠٥)، مەستورەی ئەردەڵانی. **گۆڤاری ڕامان**. ١٠٢، ل ٧٨-٧٩.

٢- سەجاد، جەهانفەرد. (٢٠١٥)، زمانی کوردی و شێوە زارەکانی. **گۆڤاری ڕامان**. ٢١٥، ل ٧٨-٧٩.

٣- عادل، محەمەد پوور. (٢٠٠٨)، هورمزگان سەرەتای سەرهەڵدانی لیریکای نڤیساری کورد. **گۆڤاری ڕامان**. ١٢٩، ل ١٢٦.

٤- عادل، محەمەد پوور. (٢٠٠٨)، ئاخێزگەی جوگرافیایی – مێژوویی زوانی کوردی و پێوەندی ئەندامی هۆرامی – زازایی و ئازەری کۆن. **گۆڤاری ڕامان**. ١٣٠، ل ٨٣.

٥- فوئاد، حەمە خورشید. (١٩٧٦)، گۆران کێن. **گۆڤاری بەیان**. ٣٤، ل ٥.

٦- هاشم، کاکەیی، هەردەوێڵ، کاکەیی. (١٩٨٥)، ڕۆشنایی یەک بۆ مێژوو. **گۆڤاری کاروان**. ٣٨، ل ٤٨.

٧- هەیاس، کاکەیی. (٢٠٢٠)، پیرشالیاری زەردەشتی، کولتووری دێرینی کوردەواری. **گۆڤاری ڕامان**. ٢٧٣، ل ١١٠.

ماڵپەڕی ئەلیکترۆنی:

١- سۆران، حەمەڕەشید. (٢٠٢٠). **ناوهێنانی گۆران / هەورامییەکان لەمێژوودا**، [ئۆنلاین].دەست دەکەوێت لە http://chawykurd.com/details.aspx?=hewal&jmare=5812&Jor=11&Jor2=79&fbclid=IwAR09goX4mMKn2SHMJrfkHS8K-W8VU1A4MNPN8lFuqMwDHZ9eLT5O7PCtb-o (ڕۆژی سەردان ٢٠/١٠/٢٠٢٠).

٢- نادیار (نادیار). بنەچەی گۆرانەکان، [ئۆنلاین].دەست دەکەوێت لە: http://qadirzada.com/Bnchinei-Goranekan.html (ڕۆژی سەردان ٣/١٠/٢٠٢٠).

ئینگلیزی:

١- C.J. Edmonds. (1957), **Kurds turds turks and Arabs**, London.

٢- G.R. Driver (1922), **studies in kurdish History**,**B.S.O.S**, London.

فارسی:

١- عادل، محمد پوور. (١٣٩٢)، **طرح؛ جريان شناسی شعر کردی هورامی از ابتدا تا به امروز**. چاپخانه نشر احسان، تهران.